

T. Bukreev

SOVIET AND MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PHENOMENON OF CHILDREN'S HOMELESSNESS IN UKRAINE DURING THE FORMATION OF THE SOVIET TOTALITARIAN REGIME

The article discusses the Soviet and modern Ukrainian historiography on children's homelessness in the Soviet Ukraine during the formation of the Soviet totalitarian regime. The historiography of the legal framework and activities of the state authorities for overcoming children's homelessness in the Soviet Ukraine during the formation of the Soviet totalitarian regime offers diverse thematic coverage. The author identifies two periods in the historiography addressing children's homelessness in the Soviet Ukraine. The first period covers the years of 1950–1980, while the second period starts in the 1990s with the dissolution of the Soviet Union and opening the archives that were previously unavailable to scholars. Historiography of the first mentioned period is marked with publishing the first historical and pedagogical studies on the topic. However, these works were heavily influenced by the Soviet ideological dogmas of the time. Consequently, the first critical works appeared only during the "Perestroika" period. Specifically, the scholars started exploring activities of both public charity organizations and state authorities in the joint effort to overcome children's homelessness in the Soviet Ukraine. At the same time, rich material preserved in the regional archives still remains underexplored, suggesting a huge potential for further studies.

Keywords: historiography, Soviet historiography, Ukrainian historiography, children's homelessness, children's home, USSR.

Матеріал надійшов 24.03.2017

УДК 27-784:947.7-25“1970/1980”

Ферт А. О.

МІЖ ПАПЕРОВИМ ТА ВСЕБІЧНИМ КОНТРОЛЕМ: КОМІСІЇ СПРИЯННЯ ТА ПРАВОСЛАВНІ ГРОМАДИ КИЄВА У 1970–1980-х РОКАХ

У цій статті досліджено роботу в Києві громадських комісій сприяння, що здійснювали контроль за православними громадами в межах застійної політики «послаблення впливу церковників у рамках закону». На підставі архівних джерел та его-свідчень проаналізовано методики тиску, що застосовували комісії (адміністрування, втручання, фінансовий нагляд тощо), а також слабкі сторони їхньої роботи («паперовий контроль», брак відповідних знань, «добровільно-примусова» робота у вихідні).

Ключові слова: комісії сприяння, законодавство про культу, застій, Російська Православна Церква, рада у справах релігій.

У добу «застою», як влучно схарактеризував її Алексей Юрчак, «повсякденне існування повнілося парадоксами... коли суворий державний

контроль співіснував із численними свободами від нього» [28, с. 83]. Винятком не була й релігійна політика.

За правління Леоніда Брежнєва було вироблено новий підхід до релігійної політики, що чи не найкраще сформульований у секретному обіжнику Ради у справах релігій до своїх уповноважених: «Обмежити та послабити вплив церковників (у рамках закону)». Для цього, згідно з партійними директивами, життя кожної православної громади потрібно було взяти під «повсякденний і всебічний контроль» [27, с. 249–250], з розрахунком, що за найменшого формального порушення з боку вірян держава отримає право зняти їхню громаду з реєстрації.

Однак завдання такого стибу потребувало величезної кількості людей, які могли б здійснювати контроль «повсякденно» або навіть «повсюдно», а Ради у справах релігій та її уповноважених на місцях було для цього явно недостатньо. Особливо гостро така нестача відчувалася в Українській РСР, де була велика частина діючих парафій Російської Православної Церкви.

З огляду на цю обставину, республіканське керівництво реанімувало ідею «комісій сприяння» (далі – КС), які повинні були допомогти уповноваженим наглядати за «правильним виконанням законодавства про релігійні культури» духовенством і вірянами [17, с. 194]. Протягом 1967–1971 рр. КС було створено при всіх обласних, міських, районних, сільських виконкомів рад депутатів трудящих.

Такі комісії склалися з місцевого активу (однак не конче партійного), і їхнім безпосереднім завданням був збір інформації [23, арк. 16, 21]. Детальний аналіз функцій таких комісій можна знайти в розвідках Людмили Загребельної [16], Любові Ларькіної [17], Лариси Паніної [18], Володимира Пашенка [19], Сергія Жилюка [15], Петра Бондарчука [20]. Натомість у цій статті ми зосередимося на тому, як саме члени комісій сприяння здійснювали контроль за релігійними громадами, які методики вони застосовували та чи були вони *ефективними* у своїй роботі.

Саме це обумовлює вибір мікрорівня (а саме міста Києва, навіть окремих його районів) у невеликий проміжок часу (1971–1984) для аналізу. Ми залучаємо джерела із фонду Ради у справах релігій та її уповноваженого по Києву, матеріали виконкомів районних рад Києва, а також його-документи (зокрема спогади священників та парафіян київської церкви св. Макарія на Татарці).

Мережа комісій у Києві

За кількістю діючих храмів Київ був одним із найбільш релігійних міст Радянського Союзу: 8 церков та 2 монастирі незмінно діяли протягом

усього періоду «застою». Саме ця обставина обумовлювала порівняно велику кількість людей, залучених до комісій: у середньому районна КС у Києві складалася із 20–25 осіб, у той час як по республіці – з 10–15. Це були переважно працівники різних департаментів у виконкомі, депутати райради, представники райкому, завучі шкіл, начальники ЖЕКів, часом – учителі, лікарі [4, арк. 16–17] і (лише в одному випадку) співробітник архітектурної майстерні. Протягом 1971–1984 рр. склад комісій практично не змінювався. А очолював комісію зазвичай секретар виконкому.

1978 року, після чергового заклик «посилити контроль за релігійною мережею», міським партії створив ще й так звані «групи сприяння»: невеликі (до 5 осіб) формування, що мали вести «профілактичну роботу» в буквальному сенсі скрізь. Відповідно до звіту 1979 р., такі групи були при всіх ЖЕКах, на всіх заводах, у науково-дослідних інститутах, університетах, районних управліннях освіти та навіть при окремих релігійних громадах [25, арк. 69]. Члени груп збирали інформацію про релігійність співробітників, проводили бесіди з «неблагонадійними» тощо. Наприклад, голова такої групи на Річковому вокзалі займався тим, що складав базу «тих, хто хрестить дітей», і щомісяця проводив із ними бесіди [5, арк. 10–11]. Наступного року кількість задіяних по місту Києву людей, що «забезпечували дотримання законодавства про культури», перевищувала тисячу осіб (без урахування апарату київського уповноваженого).

Слід зазначити, що згадані комісії та групи працювали «у порядку партійної дисципліни», тобто не мали оплати за свою роботу, а найбільше заходів припадало на вихідні дні.

Громадські комісії

Від того моменту, як почали створювати перші КС, Рада у справах релігій неодноразово нагадувала, що такі комісії є *громадськими*, а отже, жодних *адміністративних функцій не мають*. Однак на практиці це не працювало. На практиці, коли члени комісії виявляли «порушення законодавства про культури», то порушник отримував адміністративне стягнення, часто навіть без оформлення відповідного адміністративного акта. Так сталося, наприклад, в Іллінській церкві у січні 1976 р.

Хористка М. А. Дідусь допомагала священнику проводити хрещення «хлопчика дошкільного віку». З її слів, священник вирішив провести обряд за присутності одного лише батька

(відповідно до законодавства робити цього було не можна). Разом із хористкою він «намовив» реєстратора церкви П. Цимбаленко зареєструвати обряд, і та погодилася. Проте «хтось», кого протокол не називає, доповів про порушення. Цимбаленко та Дідусь викликали на засідання КС Подільського району.

Аби не гаяти часу, голова комісії (водночас заступник голови виконкому) Марія Рождественская на це ж засідання запросила і голову адміндепартаменту виконкому для «спільного розгляду» справи. А в рішенні наприкінці протоколу цього засідання було сформульовано, що «рішенням комісії (проте якої? – А. Ф.) громадянки П. І. Цимбаленко та М. А. Дідусь виводяться зі складу двадцятки (релігійної організації. – А. Ф.)», а у зв'язку з тим, що з'явилася вакансія реєстратора «комісія залишає за собою призначення нового реєстратора для релігійної громади Іллінської церкви» [3, арк. 1–3].

Схожі випадки, коли «нагляд і профілактична робота» замінювалися «голим адмініструванням», поступово набули такого поширення, що голова республіканської Ради у справах релігій Микола Колесник у 1979 р. був змушений звернутися до Ради Міністрів УРСР з проханням посприяти впорядкуванню «звітності щодо дисциплінарної практики на місцях». Відповідно до домовленості Колесника з Радою Міністрів, районні виконавчі комітети Києва були зобов'язані надсилати копії всіх рішень про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення законодавства про культу до апарату київського уповноваженого. Щобільше, вони також мали надавати всі «первинні документи», які фіксували підставу розгляду порушень [26, арк. 113, 116–118].

Тиск у рамках закону

Окрім «адміністрування», члени КС випрацювали низку методик тиску на православні громади, зокрема такі: безпосереднє втручання в діяльність громади, інвентаризація, ремонт та особиста присутність під час богослужінь.

Втручання комісії в життя т. зв. «двадцятки» було чи не найефективнішим методом тиску. Без відома та санкції комісії виконавчий орган двадцятки не міг ухвалювати жодних рішень.

Приклад старости Володимирського собору Сергія Шаховського є показовим. Протягом 1972–1974 рр., на кожному засіданні районної КС, де порушувалася тема Володимирського собору, він мав бути присутнім особисто та готувати доповіді відповідно до порядку денного

[1, арк. 4; 9]. Також він мав заздалегідь інформувати голову комісії про будь-яку зміну в розкладі богослужінь, хресних ходів тощо. На деякі засідання, згідно з протоколами, він приходив з метричною книгою, аби члени комісії могли провести «порівняльний аналіз» рівня обрядовості [1, арк. 16].

Представники ж комісії брали участь в усіх зустрічах двадцятки [1, арк. 9]; ба більше, вони санкціонували такі засідання: громада Макаріївської церкви у своїх протоколах навіть зазначала, що «засідання скликано з дозволу комісії сприяння».

Доповнювалося це тим, що всі рішення релігійної громади набували чинності лише в разі, якщо голова КС таке рішення затверджував. Так було в Подільському районі, де копії протоколів/рішень виконавчого органу двадцятки «в обов'язковому порядку» направлялися для «затвердження» до очільниці КС [2, арк. 12]. Комісія могла навіть «вивести людей з двадцятки», як це сталося у згаданому вже випадку хористки Дідусь та реєстратора Цимбаленко.

Інвентаризація. У своїх рекомендаціях до КС київський уповноважений Валентин Руденко у 1972 р. зазначав, що ті повинні «особливу увагу приділяти обліку предметів культу» [12, арк. 6]. Згодом він навіть організував для членів комісії спеціальний семінар, на якому їх навчали «практиці проведення інвентаризації».

Ця інвентаризація відбувалася по-різному і залежала від того, чи мала церковна будівля цінність з «історико-культурного» погляду, чи ні. Так, у Макаріївській чи Серафимівській церквах, що не мали статусу пам'яток архітектури чи пам'яток культурної спадщини, інвентаризацію проводили раз на рік. Водночас у Володимирському соборі, Іллінській церкві чи в монастирях інвентаризація була явищем частим [2, арк. 11].

Часто траплялося так, що після кожної наступної перевірки список предметів, що «можуть становити історичну цінність», збільшувався [13, арк. 10]. Для конкретної релігійної громади це означало передусім збільшення сум, які вони повинні були відраховувати до Фонду охорони пам'яток. Курйозний випадок, пов'язаний з цим, трапився в Макаріївській церкві. Громада храму обговорювала річний фінансовий звіт та мало не пересварилася через формулювання «правління громади із задоволенням відзначає, що у поточному році відрахування до фонду... зросли у порівнянні з роком минулим». Один з учасників засідання категорично стояв на тому, що «ні церква, ні він сам не може почуватися задоволеним через непотрібні церкви

витрати». Врешті бухгалтер Ганна Гаупт забрала зі звіту цю фразу і навіть «зменшила суми на не властиві церкві витрати» [14, с. 320].

Логіка інвентаризації та збільшення сум відрахувань полягала не лише в економічному зискові. У своїх рекомендаціях Руденко прямо писав: «це дозволить скоротити кількість храмів» [12, арк. 6]. Тож громади – за задумом – одного дня мали б перестати платити, бо платити було б нічим, і цим дати формальний привід владі для закриття храму. У Полтавській області, наприклад, це спрацьовувало, на що скаржився до Леоніда Брежнєва тамтешній єпископ Феодосій (Дикун) [27, с. 302–307]. Проте в Києві, де бухгалтер Ганна Гаупт так просто змінювала розмір відрахувань і де за весь період застою не було закрито жодного храму, така практика, вочевидь, результатів не давала.

Без відповідної санкції КС не можна було *ремонтувати храм*, що перетворювало процес отримання дозволу на ефективний важіль тиску на громаду.

Протокол засідання «двадцятки» Макаріївської церкви від 20 березня 1972 р. показує, як розпочинався процес ремонту. На засіданні був присутній представник КС, проте в рішеннях зазначалося: «визнати бажаним проведення ремонту будівлі храму, зокрема...» [9, арк. 6, 11]. Далі йшов детальний перелік робіт. З цим формулюванням протокол передали до комісії, і та вже у квітні санкціонувала бажання громади.

Однак частіше ставалося так, що комісії залягували надання дозволів на ремонт, аби будівлю храму можна було визнати аварійною та закрити: як у випадку з церквою в селі Літки під Києвом, що постраждала від пожежі. КС тоді без пояснення причин не надавала дозволу, а коли виявилось, що «будівля несе загрозу життю», з подання тієї ж комісії їй було знесено [26, арк. 116–118]. Та в Києві жодну з можливостей закрити храм у такий спосіб так і не було використано.

КС також контролювали ремонтні роботи. До прикладу, в комісії Подільського району існувала посада відповідального за ремонтні роботи та експлуатацію, яку обіймав пенсіонер Андрій Дехтяр [4, арк. 9]. Його завдання полягало у визначенні необхідності ремонту (чи мав він відповідну освіту для цього – питання відкрите) та особистому інспектуванні церкви під час проведення ремонтних робіт.

Важливим методом тиску була *особиста присутність* представників комісії під час богослужінь. Н. Жукова під час засідання Подільської комісії сприяння на початку 1980 р. навіть

експресивно вигукнула: «Невже ви не розумієте, що сама лише наша присутність не дасть духовним особам можливості вільно чи антирадянськи трактувати їхні псалми?» [8, арк. 6]. Особиста присутність давала змогу стежити, чи не привів хтось неповнолітнього на службу, як проводиться ремонт, а найголовніше – про що казала Жукова – стежити за тим, що і як священник говорить у проповіді.

Крім того, КС протягом 1970-х років перебирають на себе функції, які раніше виконувала народна дружина. Зокрема, вони починають проводити чергування на Великдень біля церков чи на кладовищах у «так звані поминальні дні». На початку кожного року комісії складали відповідний графік чергувань на весь період Пасхалії, а ближче до дати свята узгоджували його з районним відділом міліції [8, арк. 10–11].

«Я не розумію, про що той священник говорить!»

Розлога мережа комісій, а також величезна кількість залучених до неї людей часто зовсім не означала, що комісії можуть і справді ефективно «обмежувати вплив церковників», особливо коли йшлося про збір інформації щодо «релігійної діяльності». Тож якщо з фінансовою перевіркою члени комісій завдяки допомозі районних фінансових відділів та податкової ще справлялися, то з аналізом проповідей все було не так просто.

На одному із засідань КС Подільського району, у грудні 1978 р., навіть стався невеликий скандал. Після того як голова комісії прочитала свою доповідь про необхідність посилити контроль «за проповідницькою діяльністю православного духовенства», одна з учасниць засідання М. Огородова, яка відповідала за прослуховування проповідей, закинула їй «нерозуміння нашого ключового завдання». «Що ви маєте на увазі під цим посиленням контролю за проповідями? – запитала вона. – Я вже кілька місяців кожної неділі слухаю, що говорить той священник, і скажу так, що я досі не розумію, про що він говорить». Одразу ж став на її підтримку Андрій Дехтяр, який відповідав за прослуховування проповідей в общині баптистів: «Ми не можемо вникнути в суть речей, які вони проповідують... А якщо ми не розуміємо, про що вони говорять, це означає, що ми їх не контролюємо» [4, арк. 21–24].

Зазвичай комісія закріплювала за кожною з релігійних громад свого представника, який від одного до чотирьох разів на місяць мусив

відвідувати богослужіння і готувати звіт про зміст проповідей. Деякі члени комісій навіть на магнітофон їх записували, аби потім разом з колегами спільно вирішити, «про що той священник говорить» [10, арк. 1]. Однак це не розв'язувало проблеми, про яку свідчить скандал 1978 р.: членам комісії бракувало відповідних знань. Та ще й духовенство робило свої проповіді настільки метафоричними, референціальними, аби лише віряни могли їх збагнути (а вся необхідна формальна частина з «правильними фразами» і тематикою, на кшталт миру та патріотизму, активно для цього використовувалася). Магдаліна Глаголева-Пальян, знайома настоятеля Макаріївської церкви о. Єдлінського, згадує, що «дуже часто його проповідь була так би мовити мозаїчною, не носила тематичного характеру», що ускладнювало членам КС роботу [14, с. 410].

Намагаючись вирішити проблему з аналізом проповідей, уповноважений Руденко порадив комісіям залучити до роботи співробітників кафедри філософії Київського університету. І вже на початку 1979 р. за кожною релігійною громадою було закріплено в середньому по 2–3 людини з кафедр філософії та історії [7, арк. 11]. Їхнім завданням було слухати проповіді та надавати звіти в районну комісію сприяння. Однак, як видається, вони не дуже хотіли навантажувати себе додатковою безоплатною роботою у вихідні: адже серед матеріалів КС, як і серед матеріалів уповноваженого, не вдалося знайти жодного звіту від бодай одного співробітника університету.

Отримати «грамотний висновок»

Однак не лише працівники університетських кафедр «ігнорували роботу комісій», згадані нами «групи сприяння», хай навіть і становили надзвичайно розлогу мережу, на практиці майже не працювали. Секретар КС Подільського району Н. Жукова якось навіть поскаржилася колегам, що не має жодної інформації про те, що відбувається з групами сприяння, а з неї ще й вимагають звіт про їхню роботу [6, арк. 2].

Схожою була ситуація з виконанням рішень комісій. Так, 1975 року було виявлено низку порушень у Флорівському монастирі: черниці мали у своїх келіях відкриті електроплитки, що було пожежонебезпечно, а на монастирській кухні неналежним чином зберігалася борошно. Ігуменні доручили в найближчі тижні усунути ці, здавалося б, незначні недоліки. Члени комісії також «рекомендували» їй відкрити рахунок для

монастиря в Держбанку, аби спростити процедуру фінансової перевірки [2, арк. 20].

Однак з якихось причин приписи ці виконано не було. Наприкінці того року голова комісії М. Рождественская констатувала, що «ми ледь домоглися того, щоб ігумення відкрила рахунок монастиря в Держбанку. Ми змушені були звернутися до уповноваженого, аби він домігся від керівництва монастиря виконати приписи» [2, арк. 21]. Лише 1978 р., тобто через більш як два роки, коли комісії сприяння вдалося залучити «спеціальних людей» (пожежників, лікарів, музейних співробітників та міліціонерів) до процесу «постійного» та «почергового» контролю за монастирем, плитки врешті зникли з келій.

Аби зрозуміти, чому так відбулося, звернімо увагу на тих, хто здійснював контроль. У комісії була спеціальна підгрупа, закріплена за монастирем. Вона складалася з трьох людей – пенсіонера та двох учительок середніх шкіл (саме ті вчительки, Л. Костомаха та Н. Бердюк, які, як ми вже згадували, регулярно прогулювали засідання комісії). Навіть старший референт уповноваженого по Києву Є. Тарасов, перевіряючи роботу Подільського виконкому 1976 року, звернув увагу на те, що в такому складі група не здатна виконувати свої функції [3, арк. 30–31].

Важливо також зазначити, що координація «заходів з контролю за релігійною мережею» до 1978 р. між різними відомствами не здійснювалася [5, арк. 8]. Це давало змогу ігумені обіцяти кожному окремому контролеру, що все буде виправлено, і нічого не виконувати, адже ніхто з них (уповноважений, інспектор Ради у справах релігій, пожежна інспекція та санепідемінація), окрім згаданої групи з пенсіонера та двох учительок, повторно протягом 1975–1978 рр. обитель не перевіряв.

Підважувало «послаблення впливу церковників у рамках закону» і те, що умовно можна назвати «паперовим контролем»: надзвичайно часто співробітники комісій, та й уповноважені у справах релігій, просто писали звіти про те, чого насправді не виконували. Найяскравіший приклад такої практики був пов'язаний з тим, що в головному соборі Покровського монастиря у Шевченківському районі (до слова, одному з найбільших у Києві) члени КС, які відповідно до звітів два роки поспіль щотижня інспектували обитель, не помітили, як ігумення Маргарита (Зюкіна) «нанесла живописні зображення на 90 % поверхні собору». Важко уявити, що величезна будівля в рихтуваннях не викликала запитань у людей, без дозволу яких навіть стіни пофарбувати було не можна [22].

«Паперовий контроль» надавав широкі можливості для маніпуляцій. Настоятель Макаріївської церкви на Татарці Анатолій Затовський згадує, як захотів збудувати нове підсобне приміщення на території храму 1984 року. Тоді, за порадою, він звернувся до КС не з проханням дозволити йому нове будівництво (бо такий дозвіл було проблематично отримати), а «перенести будівлю підсобного приміщення на 15 метрів ближче до дороги» [14, с. 323]. Члени КС нічого дивного в такому проханні не побачили, перевіряти хід ремонту також ніхто не прийшов.

Ніхто (окрім інспектора Ради у справах релігій, який приїхав несподівано для всіх) не перевіряв і майже аналогічні «хитрощі» (послугуючись термінологією Шейли Фіцпатрик) [29, с. 4–5] вже згаданої ігумені Маргарити в Покровському монастирі. Використовуючи санкції КС на ремонт, вона зуміла збудувати кілька підсобних приміщень та нову дзвіницю на зламі 1979–1980 рр. [22].

Парафіянин Макаріївської церкви Леонід Яскевич назвав таку практику «отриманням грамотних висновків»: «У 70-х роках виявилось, що стіни храму... потребують капітального ремонту... Лише завдяки грамотним висновкам архітекторів... дозвіл на ремонт вдалося отримати» [14, с. 318]. Отримання дозволу від комісії означало, що ніхто не перевіряв справедливості цих «грамотних висновків».

Висновки

Громадські комісії сприяння виникли та набули поширення внаслідок нової державної

політики «посилення контролю» щодо релігії. У Києві мережа комісій була вельми розлогою, а загальна кількість людей, залучених до процесу «всестороннього контролю» за Церквою, перевищувала тисячу осіб.

Без відома та санкції комісій не могло бути ухвалено жодне рішення релігійної громади, а через особисту присутність членів комісії на кожному засіданні, на богослужіннях та під час здійснення обрядів забезпечувався контроль за всіма аспектами життя православних громад.

Однак контроль із боку комісій був далеко не всеохопним. Додаткова неоплачувана робота у вихідні дні була, вірогідно, малоцікавою, тож величезна кількість груп сприяння існувала лише на папері, а викладачі університету не поспішали ходити по церквах та аналізувати проповіді духівництва.

Постійні заклики до «посилення контролю» за Церквою призвели до появи «паперового контролю» (формального звітування про нібито проведені заходи), що, своєю чергою, відкрило шлях до маніпулювань законодавством із боку вірян. Так само було і з проповідями, для аналізу яких комісії не мали відповідних спеціалістів, а тому інформація про них часто зводилася до загального переказування.

Підсумовуючи, зазначимо, що громадські комісії сприяння хоч і були потенційно потужним інструментом «послаблення впливу церковників у рамках закону», все ж ґрунтувалися на «добровільно-примусовому» принципі «партійної та трудової» дисципліни, що суттєво підважувало ефективність їхньої роботи.

Список літератури

1. ДАК. – Ф. Р-13. – Оп. 3. – Спр. 18. – 35 арк.
2. ДАК. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 1607. – 21 арк.
3. ДАК. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 1683. – 43 арк.
4. ДАК. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 1878. – 24 арк.
5. ДАК. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 1879. – 19 арк.
6. ДАК. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 1963. – 8 арк.
7. ДАК. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 1965. – 34 арк.
8. ДАК. – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 2056. – 26 арк.
9. ДАК. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1095. – 24 арк.
10. ДАК. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1181. – 7 арк.
11. ДАК. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1262. – 27 арк.
12. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 16. – 42 арк.
13. ДАК. – Ф. Р-1525. – Оп. 2-с. – Спр. 52. – 57 арк.
14. Едлинский Г. Любящее Господа сердце : Труды. Проповеди. Воспоминания / священник Георгий Едлинский, священник Михаил Едлинский. – Киев : Дух і Літера, 2004. – 480 с.
15. Жилюк С. Формування радянського антицерковного законодавства у 60-х – 70-х рр. XX ст. / Сергій Жилюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство». – 2009. – Вип. 1. – С. 51–62.
16. Загребельна Л. Особливості формування та діяльності комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури у 60-х – середині 80-х рр. XX ст. (за матеріалами державного архіву Рівненської області) / Людмила Загребельна // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство». – 2010. – Вип. 3. – С. 67–82.
17. Ларькіна Л. Правова основа організації діяльності комісії сприяння діючому антицерковному законодавству у 60-х рр. XX ст. на території Рівненської та Волинської областей / Любов Ларькіна // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство». – 2012. – Вип. 6. – С. 193–200.
18. Паніна Л. Діяльність комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури на Житомирщині у 80-х роках XX ст. / Лариса Паніна // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Історичне релігієзнавство». – 2009. – Вип. 1. – С. 183–196.
19. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України : монографія у двох частинах / Володимир Пашенко. – Полтава : [б. в.], 2001. – Ч. II. – 351 с.
20. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / [П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина та ін.]. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 210 с.
21. Смолина И. Основные направления деятельности иркутских уполномоченных Совета по делам Русской

- православной Церкви (Совета по делам религий) и комиссий содействия в 1940–1980-е годы / И. Смолина // Новый взгляд : международный научный вестник. – 2014. – № 4. – С. 20–30.
22. Ферт А. Церква (не)контрольована: київські черниці і радянська влада на межі 1970–1980-х років [Електронний ресурс] / Андрій Ферт // Україна Модерна. – 2016. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/fert-church-soviet-kyiv>. – Назва з екрана.
23. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 303. – 34 арк.
24. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 377. – 38 арк.
25. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 75. – 71 арк.
26. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 147. – 137 арк.
27. Штриккер Г. Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991) : материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. Книга 1 и 2 / составитель Герд Штриккер. – Москва : Профилен, 1995. – 400 с.
28. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / Алексей Юрчак. – Москва : Новое литературное обозрение, 2014. – 664 с.
29. Fitzpatrick S. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization / Sheila Fitzpatrick. – New York : Oxford University Press, 1996. – 386 p.

A. Fert

CONTROL ON PAPER AND IN REALITY: ASSISTANCE COMMISSIONS AND ORTHODOX COMMUNITIES IN KYIV DURING THE 1970S–1980S

Following Nikita Khrushchev's downfall in 1964, the aggressive anti-religious campaign led by him was replaced by a new approach toward Russian orthodoxy: "decrease the church influence within the boundaries of the law." This new policy in the Late Soviet period ("Zastoy") demanded from the Council for Religious Affairs to take everyday control over each orthodox community throughout the USSR in order to look for formal reasons to close church buildings or disband executive institutions of religious organizations. However, as party leaders realized fairly soon, the Council and its plenipotentiaries in the regions were unable to perform such duties due to the lack of human resources. Even despite expanding the Council's authority and increasing the staff number in the 1970s, "the religious situation" remained "uncontrollable."

Trying to resolve this problem, the leaders of the Soviet Union reanimated the idea of "assistance commissions" – volunteer bodies that had been used by local executives in several regions of the USSR during the first years of Khrushchev's anti-religious campaign. These commissions aimed to supervise religious communities and were planned to provide help for plenipotentiaries of the Council for Religious Affairs. In Kyiv, the city with a "complicated religious situation," commissions were banded in the beginning of the 1970s, and by the end of 1979 the total amount of those volunteers watching over 10 orthodox communities exceeded one thousand people.

The volunteers of commissions were responsible for overseeing every part of Church life: from accuracy in filling in the financial documentation or the content of sermons and up to hue of paint on the church walls, or excursions in acting parishes. Simultaneously, as Alexei Yurchak outlined, "the late soviet period was especially full of paradoxes and inconsistencies... when strict state control combined with numerous freedoms from it." In addition, control policy toward religion based on unpaid semi-volunteer work was not an exception.

As the following article will show, quite often the commissions supervisors were inadequate in doing their job: they did not understand sermons due to lack of religious education; they had not been paid for spying on the church; and, as the consequence, they ignored additional voluntary-compulsory work on Sundays as well as they oftentimes reported about activities they had not actually done or even planned to.

This article is based on a synthesis of archival documents (the Council for Religious Affairs Archive, local executives' archives), ego-evidences, and provides the reader with an outline of how assistance commissions worked in late soviet Kyiv, and of their weak features.

Keywords: assistance commissions, religious legislation, stagnation, Russian Orthodox Church, Council for Religious Affairs.

Матеріал надійшов 28.02.2017